

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

همسران و فرزندان
امام حسن مجتبی علیه السلام

حسین مرادی نسب

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۴۰۲

مرادی نسب، حسین، ۱۳۳۸ -

همسران و فرزندان امام حسن مجتبی (علیه السلام) / حسین مرادی نسب. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۲.

۲۶۴ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۷۰۱: تاریخ اسلام؛ ۱۴۳)

ISBN: 978-600-298-414-2

بها: ۱۹۶۰۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۲۳۳] - ۲۳۴؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. حسن بن علی (علیه السلام) امام دوم، ۳ - ۵۰ ق. ۲. Hasan ibn Ali, Imam II, 624-670. ۳. حسن بن علی (علیه السلام) امام دوم،

۳-۵۰ ق. -- فرزندان. ۴. حسن بن علی (علیه السلام) امام دوم، ۳-۵۰ ق. -- همسران.

۵. *Wives -- Hasan ibn Ali, Imam II, 624-670. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

BP۴۰ ۲۹۷/۲۵۲

۹۳۳۳۸۰۸

شماره کتابشناسی ملی

همسران و فرزندان امام حسن مجتبی (علیه السلام)

مؤلف: حسین مرادی نسب (عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۹۶۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۴۱۴-۲

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱. ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، نمایر: ۳۲۱۱۱۳۰۰)

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

http://rihu.ac.ir/fa/book

فروشگاه اینترنتی: مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله‌علیه، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۰۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع پژوهشی در حوزه مطالعات دینی و تاریخی است که برای پژوهشگران و دانشجویان کارشناسی ارشد و دکتری در رشته‌های مختلف تاریخ قابل استفاده است. از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های حسین مرادی‌نسب، مؤلف محترم اثر و نیز از ارزیابان محترم طرح، دکتر رسول قلیچ، حجت الاسلام والمسلمین احمد (رجبعلی) زمانی، دکتر علی بیات و دکتر محمد الله اکبری، سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

سخن مؤلف..... ۳

فصل اول: کلیات پژوهش

۱. تبیین مسأله پژوهش..... ۷
۲. اهمیت و ضرورت..... ۱۰
۳. روش در تحقیق..... ۱۱
۴. سؤالات تحقیق..... ۱۱
۵. هدف از این تحقیق..... ۱۲
۶. پیشینه تحقیق..... ۱۲
۷. منابع استفاده شده در این تحقیق..... ۲۲
- ۱-۷. کتاب‌های تاریخی..... ۲۲
- ۱-۱-۷. تاریخ یعقوبی (م ۲۸۴ق)..... ۲۲
- ۲-۱-۷. التنبيه و الاشراف مسعودی (م ۳۴۶ق)..... ۲۳
- ۳-۱-۷. البدء و التاريخ مقدسی (م ۳۸۱ق)..... ۲۳
- ۲-۷. تراجم و شرح حال..... ۲۳
- ۱-۲-۷. الطبقات الكبرى ابن سعد (م ۲۳۰ق)..... ۲۴
- ۲-۲-۷. الافادة فی تاریخ الأئمة السادة از ابوطالب هارونی (م ۴۲۴ق)..... ۲۴
- ۳-۷. کتاب‌های تاریخ و سیره ائمه اطهار علیهم السلام..... ۲۵
- ۱-۳-۷. تاریخ اهل بیت علیهم السلام ابن ابی الثلج (م ۳۲۵ق)..... ۲۵
- ۲-۳-۷. الارشاد شیخ مفید (م ۴۱۳ق)..... ۲۵
- ۳-۳-۷. إعلام الوری بأعلام الهدی طبرسی (م ۵۴۸ق)..... ۲۶
- ۴-۳-۷. تذكرة الخواص سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ق)..... ۲۶
- ۴-۷. کتاب‌های مناقب و دلائل..... ۲۶
- ۱-۴-۷. الهدایة الكبرى حُصیبی (م ۳۳۴ق)..... ۲۶

۲۷	..... ۲-۴-۷. دلائل الامامه طبری (قرن ۵)
۲۷	..... ۳-۴-۷. مناقب آل ابی طالب ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ق)
۲۸	..... ۴-۴-۷. الحدائق الوردیة فی مناقب ائمة الزیدیه مُحَلّی (م ۶۵۲ق)
۲۸	..... ۵-۴-۷. مطالب السؤول محمد بن طلحه شافعی (م ۶۵۲ق)
۲۸	..... ۵-۷. کتابهای نسب
۲۸	..... ۱-۵-۷. نسب فزیش زبیری (م ۲۳۶ق)
۲۹	..... ۲-۵-۷. انساب الاشراف بلاذری (م ۲۷۹ق)
۲۹	..... ۳-۵-۷. سیر السلسله العلویه ابونصر بخاری (م ۳۴۱ق)
۲۹	..... ۴-۵-۷. جمهرة انساب العرب ابن حزم (م ۴۵۶ق)
۳۰	..... ۵-۵-۷. المجدی فی انساب الطالبیین ابن صوفی عمری (م ۴۶۶ق)
۳۰	..... ۶-۵-۷. الشجرة المبارکة فخر رازی (م ۶۰۶ق)
۳۰	..... ۷-۵-۷. الاصبلی فی انساب الطالبیین ابن طقطقی (م ۷۰۹ق)
۳۱	..... ۸-۵-۷. عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب ابن عتبه (م ۸۲۸ق)
۳۱	..... ۹-۵-۷. تحفة الطالب سمرقندی (م ۹۹۶ق)
۳۲	..... ۶-۷. کتابهای تک نگاری
۳۲	..... ۱-۶-۷. المخبّر محمد بن حبيب (م ۲۴۵ق)
۳۲	..... ۲-۶-۷. المعارف ابن قتیبه (م ۲۷۶ق)
۳۲	..... ۷-۷. بهره گیری از نرم افزارها و سایتها
۳۳	..... ۸-۷. مفاهیم

فصل دوم: نگاهی به شخصیت و زندگانی امام حسن علیه السلام

۳۹	..... ۱-۲. زیست نامه امام حسن علیه السلام
۳۹	..... ۱-۱-۲. تولد
۴۰	..... ۲-۱-۲. کنیه و القاب امام حسن علیه السلام
۴۱	..... ۳-۱-۲. شمائل امام
۴۱	..... ۴-۱-۲. فضائل امام
۴۳	..... ۵-۱-۲. امام حسن علیه السلام در حیات پدر
۴۵	..... ۲-۲. خلافت امام حسن علیه السلام
۵۳	..... ۳-۲. سیره امام حسن علیه السلام
۵۳	..... ۱-۳-۲. سیره عبادی امام علیه السلام
۵۴	..... ۲-۳-۲. سیره اخلاقی امام علیه السلام
۵۵	..... ۳-۳-۲. سیره سیاسی امام علیه السلام
۵۶	..... ۴-۳-۲. سیره علمی امام علیه السلام
۵۷	..... ۵-۳-۲. سیره اجتماعی امام علیه السلام
۵۸	..... ۶-۳-۲. سیره امام علیه السلام با خانواده و اقوام

۴-۲. شهادت و مدفن آن حضرت..... ۵۹

فصل سوم: خانواده و ازدواج در اسلام

مقدمه.....	۶۱
۱-۳. تشکیل خانواده.....	۶۱
۲-۳. احکام همسر.....	۶۳
۱-۲-۳. احکام ازدواج دائم.....	۶۳
۲-۲-۳. احکام ازدواج موقت.....	۶۴
۳-۳. احکام تَمْلُکِ بَرْدَه.....	۶۴
۱-۳-۳. خرید و فروش بَرْدَه.....	۶۴
۲-۳-۳. چگونگی برخورد با بَرْدَه اسیر.....	۶۴
۳-۳-۳. تَمْلُکِ بَرْدَه در اسلام.....	۶۶
۱-۳-۳-۳. قرآن.....	۶۶
۱. زناشویی با زنان اسیر (کنیزان).....	۶۷
۲. راهکار برای آزادی بردگان.....	۶۷
۳. مجازات بردگان در ارتکاب جرم.....	۶۸
۲-۳-۳-۳. بردگان در دیدگاه ائمه اطهار <small>علیهم السلام</small>	۶۸
۴-۳. چندهمسری در اسلام.....	۷۴
۵-۳. محدودیت ازدواج پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> با زنان.....	۷۵
۶-۳. سیر تاریخی چند همسری و کنیزداری.....	۷۷
۱-۶-۳. چندهمسری نزد صحابه.....	۷۸
۱-۱-۶-۳. همسران امیرالمؤمنین علی <small>علیه السلام</small>	۷۸
۲-۱-۶-۳. همسران امام حسن <small>علیه السلام</small>	۷۹
۳-۱-۶-۳. همسران امام حسین <small>علیه السلام</small>	۷۹
۴-۱-۶-۳. همسران ابوبکر بن ابی قحافه.....	۸۰
۵-۱-۶-۳. عمر بن خطاب.....	۸۰
۶-۱-۶-۳. همسران عثمان بن عفان.....	۸۰
۷-۱-۶-۳. همسران طلحة بن عبیدالله.....	۸۱
۸-۱-۶-۳. همسران زبیر بن عوام.....	۸۱
۹-۱-۶-۳. همسران عبدالرحمن بن عوف.....	۸۲
۱۰-۱-۶-۳. همسران سعد بن ابی وقاص.....	۸۲
۲-۶-۳. کلام بزرگان.....	۸۳

فصل چهارم: تعداد همسران امام حسن علیه السلام در منابع اهل سنت

مقدمه..... ۸۵

- ۱-۴. گونه‌شناسی آمار همسران امام در منابع اهل سنت..... ۸۵
- ۲-۴. بررسی تعداد و نام همسران امام حسن (علیه السلام) از منابع اهل سنت..... ۸۷
- ۱-۲-۴. قرن اول و دوم..... ۸۷
- ۳-۲-۴. قرن سوم..... ۸۷
- ۱-۳-۲-۴. ابن سعد (م ۲۳۰ق)..... ۸۷
- ۲-۳-۲-۴. زبیری، مصعب (م ۲۳۶ق)..... ۸۸
- ۳-۳-۲-۴. محمد بن حبيب بغدادی (م ۲۴۵ق)..... ۸۹
- ۴-۳-۲-۴. ابن قتیبه دینوری (م ۲۷۶ق)..... ۸۹
- ۵-۳-۲-۴. بلاذری (م ۲۷۹ق)..... ۹۰
- ۴-۲-۴. قرن چهارم..... ۹۲
- ۳-۲-۴. ۱ و ۲ و ۳. دولابی (م ۳۱۰ق)، طبری (م ۳۱۰ق)، ابن اعثم کوفی (م ۳۱۴ق)..... ۹۲
- ۴-۴-۲-۴. ابونصر بخاری (م ۳۴۱ق)..... ۹۳
- ۵-۴-۲-۴. طبرانی (م ۳۶۰ق)..... ۹۳
- ۶-۴-۲-۴. ابن عدی (م ۳۶۵ق)..... ۹۳
- ۵-۲-۴. قرن پنجم..... ۹۳
- ۱-۵-۲-۴. ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ق)..... ۹۳
- ۲-۵-۲-۴. ابن عبدالبر (م ۴۶۳ق)..... ۹۴
- ۶-۲-۴. قرن ششم..... ۹۴
- ۱-۶-۲-۴. غزالی (م ۵۰۵ق)..... ۹۴
- ۳-۴. بررسی تعداد و نام همسران امام حسن (علیه السلام) از قرن هفتم به بعد..... ۹۵
- ۱-۳-۴. قرن هفتم..... ۹۵
- ۱-۱-۳-۴. ابن جوزی (م ۵۹۷ق)..... ۹۵
- ۲-۱-۳-۴. فخر رازی، محمد بن عمر (م ۶۰۶ق)..... ۹۵
- ۳-۱-۳-۴. بزی (م ۶۴۵ق)..... ۹۶
- ۴-۱-۳-۴. سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ق)..... ۹۶
- ۵-۱-۳-۴. ابن اثیر، علی بن محمد (م ۶۳۰ق)..... ۹۶
- ۶-۱-۳-۴. محمد بن طلحة شافعی (م ۶۵۲ق)..... ۹۷
- ۷-۱-۳-۴. ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ق)..... ۹۷
- ۸-۱-۳-۴. ابن خلکان، احمد بن محمد (م ۶۸۱ق)..... ۹۸
- ۲-۳-۴. قرن هشتم..... ۹۸
- ۱-۲-۳-۴. ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل (م ۷۳۲ق)..... ۹۸
- ۲-۲-۳-۴. نویری، احمد بن عبدالوهاب (م ۷۳۳ق)..... ۹۸
- ۳-۲-۳-۴. مزّی، یونس بن عبدالرحمان (م ۷۴۲ق)..... ۹۸
- ۵-۴-۲-۳-۴. ذهبی، محمد بن احمد (م ۷۴۸ق) و زرنذی (م ۷۵۰ق)..... ۹۹
- ۶-۲-۳-۴. صفدی، خلیل بن ابیک (م ۷۶۴ق)..... ۹۹

- ۱۰۰ ..... ۴-۳-۲-۷. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (م ۷۷۴ق).....
- ۱۰۰ ..... ۴-۳-۳. قرن نهم.....
- ۱۰۰ ..... ۴-۳-۳-۱. دمیری، محمد بن موسی (م ۸۰۸ق).....
- ۱۰۱ ..... ۴-۳-۳-۲. قلقشندی، احمد بن عبدالله (م ۸۲۱ق).....
- ۱۰۱ ..... ۴-۳-۳-۳. ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ق).....
- ۱۰۱ ..... ۴-۳-۳-۴. ابن صباغ مالکی (م ۸۵۵ق).....
- ۱۰۲ ..... ۴-۳-۴. قرن دهم.....
- ۱۰۲ ..... ۴-۳-۴-۲۱. باعونی، محمد بن احمد شافعی (م ۸۷۱ق) و سخاوی (م ۹۰۲ق).....
- ۱۰۲ ..... ۴-۳-۴-۳. سیوطی، جلال‌الدین (م ۹۱۱ق).....
- ۱۰۲ ..... ۴-۳-۴-۴. صالحی شامی، محمد بن یوسف (م ۹۴۲ق).....
- ۱۰۳ ..... ۴-۳-۵ و ۶. قرن یازدهم و دوازدهم.....
- ۱۰۳ ..... ۴-۳-۷. قرن سیزدهم.....
- ۱۰۳ ..... ۴-۳-۷-۱. شیلنجی، مؤمن بن حسن مؤمن (زنده در ۱۲۹۰ق).....
- ۱۰۳ ..... ۴-۳-۷-۲. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم (م ۱۲۹۴ق).....
- ۱۰۴ ..... ۴-۴. جمع‌بندی و نقد.....

فصل پنجم: تعداد همسران امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه

- ۱۰۷ ..... مقدمه.....
- ۱۰۷ ..... ۵-۱. گونه‌شناسی آمار همسران امام در منابع شیعه.....
- ۱۰۹ ..... ۵-۲. سیر تاریخی در منابع شیعه درباره همسران امام.....
- ۱۰۹ ..... ۵-۲-۱ و ۲. قرن اول و دوم.....
- ۱۰۹ ..... ۵-۲-۳. قرن سوم.....
- ۱۰۹ ..... ۵-۲-۳-۱. یعقوبی (م ۲۸۴ق).....
- ۱۰۹ ..... ۵-۲-۴. قرن چهارم.....
- ۱۰۹ ..... ۵-۲-۴-۱. مسعودی (م ۳۴۶ق).....
- ۱۱۰ ..... ۵-۲-۴-۲. ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق).....
- ۱۱۰ ..... ۵-۲-۴-۳. قاضی نعمان (م ۳۶۳ق).....
- ۱۱۰ ..... ۵-۲-۴-۴. صدوق (م ۳۸۱ق).....
- ۱۱۱ ..... ۵-۲-۵. قرن پنجم.....
- ۱۱۱ ..... ۵-۲-۵-۱. شیخ مفید (م ۴۱۳ق).....
- ۱۱۱ ..... ۵-۲-۵-۲. ابوطالب هارونی (م ۴۲۴ق).....
- ۱۱۲ ..... ۵-۲-۶. قرن ششم.....
- ۱۱۲ ..... ۵-۲-۶-۱. فتال نیشابوری (م ۵۰۸ق).....
- ۱۱۲ ..... ۵-۲-۶-۲. طبرسی، فضل بن حسن (م ۵۴۸ق).....
- ۱۱۲ ..... ۵-۲-۶-۳. قطب راوندی (م ۵۷۳ق).....

۱۱۳	.....۴-۶-۲-۵. ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ق).
۱۱۴	.....۵-۶-۲-۵. طبرسی حسن بن فضل بن حسن (قرن ششم).
۱۱۴	.....۷-۲-۵. قرن هفتم.
۱۱۴	.....۱-۷-۲-۵. طبرسی، احمد بن علی ابومنصور (م ۶۲۰ق).
۱۱۴	.....۲-۷-۲-۵. مُحَلّی، حمید بن احمد (م ۶۵۲ق).
۱۱۴	.....۳-۷-۲-۵. شامی، یوسف بن حاتم (م ۶۶۴ق).
۱۱۵	.....۴-۷-۲-۵. اربلی، علی بن اَبی الفتح (م ۶۹۲ق).
۱۱۵	.....۸-۲-۵. قرن هشتم.
۱۱۵	.....۱-۸-۲-۵. حلّی، علی بن یوسف (م حدود ۷۰۵ق).
۱۱۵	.....۲-۸-۲-۵. ابن طقطقی صفی الدین محمد (م ۷۰۹ق).
۱۱۶	.....۳-۸-۲-۵. علامه حلّی، حسن بن یوسف (م ۷۲۶ق).
۱۱۶	.....۹-۲-۵. قرن نهم.
۱۱۶	.....۱-۹-۲-۵. ابن عَنَبَه، احمد بن علی حسنی داوودی (م ۸۲۸ق).
۱۱۶	.....۱۰-۲-۵. قرن دهم.
۱۱۶	.....۱۱-۲-۵. قرن یازدهم.
۱۱۶	.....۱-۱۱-۲-۵. ضامن بن شَدَقَم (م ۱۰۹۰ق).
۱۱۷	.....۱۲-۲-۵. قرن دوازدهم.
۱۱۷	.....۱-۱۲-۲-۵. مجلسی (م ۱۱۱۱ق).
۱۱۷	.....۲-۱۲-۲-۵. حسینی عاملی (م ۱۱۰۴ق).
۱۱۷	.....۱۳-۲-۵. قرن سیزدهم.
۱۱۷	.....۱-۱۳-۲-۵. کنتوری لکهنوی (م ۱۲۶۰ق).
۱۱۸	.....۱۴-۲-۵. قرن چهاردهم.
۱۱۸	.....۱-۱۴-۲-۵. نوری طبرسی، میرزا حسین (م ۱۳۲۰ق).
۱۱۸	.....۲-۱۴-۲-۵. علوی، سید محمد بن عقیل (م ۱۳۵۰ق).
۱۱۸	.....۳-۱۴-۲-۵. امین، سید محسن (م ۱۳۷۱ق).
۱۱۸	.....۴-۱۴-۲-۵. آل یاسین، الشیخ راضی (م ۱۳۷۲ق).
۱۱۹	.....۵-۱۴-۲-۵. شرف الدین، سید عبدالحسین (م ۱۳۷۷ق).
۱۱۹	.....۱۵-۲-۵. قرن پانزدهم.
۱۱۹	.....۱-۱۵-۲-۵. مغنیه، محمد جواد (م ۱۴۰۰ق).
۱۱۹	.....۲-۱۵-۲-۵. شوشتری محمد تقی (م ۱۴۱۶ق).
۱۲۰	.....۳-۱۵-۲-۵. قَرَشی (م ۱۴۳۳ق).
۱۲۱	.....۳-۵. جمع بندی و نقد.

فصل ششم: شرح حال همسران امام حسن علیه السلام

۱۲۳	.....مقدمه.
-----	-------------

- ۱-۶. گونه‌شناسی آمار همسران امام حسن (علیه السلام) در منابع فریقین..... ۱۲۴
- ۲-۶. بررسی تعداد همسران امام (علیه السلام)..... ۱۲۵
- ۳-۶. شرح حال همسران شناخته شده امام حسن (علیه السلام) در منابع فریقین..... ۱۲۵
- ۱-۳-۶. حَوَلَة بنت مَنظُور بن زَبَّان فَرزَاری..... ۱۲۵
- ۲-۳-۶. جَعْدَة بنت الْأَشْعَث بن قَيس..... ۱۳۰
- ۳-۳-۶. أُم إسحاق بنت طَلْحَة بن عَبيدالله بن عُثمان بن عَمرو (عامر) تَميمي..... ۱۳۲
- ۴-۳-۶. أُم بَشير [بَشْر] بنت أَبِي مَسْعُود (عَقَبَة) بن ثَعْلَبَة خَزرجی..... ۱۳۵
- ۴-۶. همسران مشکوک منتسب به امام (علیه السلام)..... ۱۳۶
- ۱-۴-۶. هند بنت سُهَيل بن عَمرو..... ۱۳۶
- ۲-۴-۶. حَفْصَة بنت عبدالرحمن بن أَبِي بَكر..... ۱۳۹
- ۳-۴-۶. أُم كلثوم بنت الفضل بن العباس بن عبد المطلب..... ۱۴۲
- ۴-۴-۶. زَيْنَب بنت سُبَيع بن عبدالله..... ۱۴۴
- ۵-۴-۶. حِصار بنت حَوَجة بنت كَعْب غَساني..... ۱۴۴
- ۶-۴-۶. عائِشَة بنت خَلِيفَة حُنَعمی..... ۱۴۵
- ۷-۴-۶. سَلَمی بنت إمْرُو القيس بن عَدی..... ۱۴۶
- ۵-۶. همسران مجهول منتسب به امام..... ۱۴۷
- ۱-۵-۶. عائِشَة بنت عثمان بن عَفَّان..... ۱۴۷
- ۲-۵-۶. إمْرأة مِن بَنَاتِ عَمرو بن أَهْتَم مَنقری (زنی از دختران عمرو منقری)..... ۱۴۸
- ۳-۵-۶. بِنْت عَمير بن مَأْمُون (دختر عمیر بن مامون)..... ۱۴۹
- ۴-۵-۶. إمْرأة مِن بَنَاتِ عَلَقَمَة بن زراره [... عطاردی] (زنی از دختران علقمه...)..... ۱۵۰
- ۵-۵-۶. أسماء بنت عَطارد بن حاجب [بن زراره] التميمی..... ۱۵۰
- ۶-۵-۶. إمْرأة مِن كَلب (زنی از قبیله كلب)..... ۱۵۱
- ۷-۵-۶. إمْرأة مِن بَنِي هَمَّام بن مَرَة مِن شِيبان (زنی از قبیله بنی همام شیبانی)..... ۱۵۲
- ۸-۵-۶. إمْرأة تَميمية و إمْرأة جُعْفِيَة (زنی از قبیله تمیم و زنی از قبیله جعفی)..... ۱۵۲
- ۹-۵-۶. إمْرأة مِن بَنِي أُسَد مِن آل خُزَيْمَة (زنی از قبیله بنی اسد)..... ۱۵۳
- ۱۰-۵-۶. إمْرأة مِن اهل یمن (زنی از اهل یمن)..... ۱۵۳

فصل هفتم: تعداد و ذکر فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت

- مقدمه..... ۱۵۵
- ۱-۷. گونه‌شناسی آمار فرزندان امام در منابع اهل سنت..... ۱۵۵
- ۲-۷. سیر تاریخی تعداد و نام فرزندان امام حسن (علیه السلام)..... ۱۵۶
- ۱-۲-۷ و ۲. قرن اول و دوم..... ۱۵۶
- ۳-۲-۷. قرن سوم..... ۱۵۶
- ۱-۳-۲-۷. واقدی محمد بن عَمْر (م ۲۰۷ق)..... ۱۵۶
- ۲-۳-۲-۷. مدائنی (م ۲۲۵ق)..... ۱۵۷

- ۱۵۸ ..... ۳-۳-۲-۷. کلیبی، عباس بن هشام (نا معلوم).
- ۱۵۸ ..... ۴-۳-۲-۷. ابن سعد (م ۲۳۰ق).
- ۱۶۰ ..... ۵-۳-۲-۷. زبیری، مصعب (م ۲۳۶ق).
- ۱۶۱ ..... ۶-۳-۲-۷. جَهْضَمی، نَصْر بن علی (م ۲۵۰ق).
- ۱۶۱ ..... ۷-۳-۲-۷. ابن قتیبہ دینوری (م ۲۷۶ق).
- ۱۶۲ ..... ۸-۳-۲-۷. بلاذری (م ۲۷۹ق).
- ۱۶۳ ..... ۴-۲-۷. قرن چهارم.
- ۱۶۳ ..... ۱-۴-۲-۷. دولابی (م ۳۱۰ق).
- ۱۶۳ ..... ۲-۴-۲-۷. طبری (م ۳۱۰ق).
- ۱۶۴ ..... ۳-۴-۲-۷. ابونصر بخاری (م ۳۴۱ق).
- ۱۶۵ ..... ۴-۴-۲-۷. مقدسی (م ۳۸۱ق).
- ۱۶۵ ..... ۵-۲-۷. قرن پنجم.
- ۱۶۵ ..... ۱-۵-۲-۷. ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ق).
- ۱۶۷ ..... ۶-۲-۷. قرن ششم.
- ۱۶۷ ..... ۱-۶-۲-۷. بُرّی (م ۶۴۵ق) تلمسانی.
- ۱۶۷ ..... ۷-۲-۷. قرن هفتم.
- ۱۶۷ ..... ۱-۷-۲-۷. فخر رازی، محمد بن عمر (م ۶۰۶ق).
- ۱۶۸ ..... ۲-۷-۲-۷. محمد بن طلحة شافعی (م ۶۵۲ق).
- ۱۶۸ ..... ۳-۷-۲-۷. ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ق).
- ۱۶۹ ..... ۴-۷-۲-۷. سبط ابن جوزی (م ۶۵۴ق).
- ۱۷۰ ..... ۵-۷-۲-۷. محب الدین طبری، احمد بن عبدالله (م ۶۹۴ق).
- ۱۷۰ ..... ۸-۲-۷. قرن هشتم.
- ۱۷۰ ..... ۱-۸-۲-۷. ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل (م ۷۳۲ق).
- ۱۷۱ ..... ۲-۸-۲-۷. ذهبی، محمد بن احمد (م ۷۴۸ق).
- ۱۷۱ ..... ۳-۸-۲-۷. مستوفی، حمد الله (م حدود ۷۵۰ق).
- ۱۷۲ ..... ۴-۸-۲-۷. زرنندی (م ۷۵۰ق).
- ۱۷۲ ..... ۹-۲-۷. قرن نهم.
- ۱۷۲ ..... ۱-۹-۲-۷. قَلْقَشَنَدی، احمد بن عبدالله (م ۸۲۱ق).
- ۱۷۳ ..... ۲-۹-۲-۷. ابن صباغ مالکی (م ۸۵۵ق).
- ۱۷۴ ..... ۱۰-۲-۷. قرن دهم.
- ۱۷۴ ..... ۱-۱۰-۲-۷. صالحی شامی، محمد بن یوسف (م ۹۴۲ق).
- ۱۷۴ ..... ۲-۱۰-۲-۷. دیاربکری، حسین بن محمد (م ۹۶۶ق).
- ۱۷۴ ..... ۱۱ و ۱۲. قرن یازدهم و دوازدهم.
- ۱۷۵ ..... ۱۳-۲-۷. قرن سیزدهم.
- ۱۷۵ ..... ۱-۱۳-۲-۷. شبلنجی، مؤمن بن حسن مؤمن (زنده در ۱۲۹۰ ق).

۱۷۵	..... قرن چهاردهم. ۱۴-۲-۷
۱۷۵	..... قرن پانزدهم. ۱۵-۲-۷
۱۷۵	..... محمد عبده یمانی (م ۱۴۳۱ق). ۱-۱۵-۲-۷
۱۷۶	..... جمع‌بندی. ۳-۷

فصل هشتم: تعداد و نام فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه

۱۷۷	..... مقدمه. ۱۷۷
۱۷۷	..... ۱-۸. گونه‌شناسی آمار فرزندان امام در منابع شیعه. ۱۷۷
۱۷۸	..... ۲-۸. بررسی سیر تاریخی فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه. ۱۷۸
۱۷۸	..... ۱-۲-۸. قرن اول و دوم. ۱۷۸
۱۷۸	..... ۳-۲-۸. قرن سوم. ۱۷۸
۱۷۸	..... ۱-۳-۲-۸. یعقوبی (م ۲۸۴ق). ۱۷۸
۱۷۹	..... ۴-۲-۸. قرن چهارم. ۱۷۹
۱۷۹	..... ۱-۴-۲-۸. ابن ابی‌ثلج، ابوبکر محمد بن احمد (م ۳۲۵ق). ۱۷۹
۱۸۰	..... ۲-۴-۲-۸. خُصیبی (م ۳۳۴ق). ۱۸۰
۱۸۰	..... ۳-۴-۲-۸. اسکافی (م ۳۳۶ق). ۱۸۰
۱۸۰	..... ۴-۴-۲-۸. مسعودی (م ۳۴۵ق). ۱۸۰
۱۸۱	..... ۵-۲-۸. قرن پنجم. ۱۸۱
۱۸۱	..... ۱-۵-۲-۸. شیخ مفید (م ۴۱۳ق). ۱۸۱
۱۸۲	..... ۲-۵-۲-۸. ابوطالب هارونی (م ۴۲۴ق). ۱۸۲
۱۸۳	..... ۳-۵-۲-۸. ابن‌صوفی «عمری» (م ۴۶۶ق). ۱۸۳
۱۸۳	..... ۴-۵-۲-۸. طبری، محمد بن جریر بن رستم (قرن ۵). ۱۸۳
۱۸۴	..... ۶-۲-۸. قرن ششم. ۱۸۴
۱۸۴	..... ۱-۶-۲-۸. طبرسی فضل بن حسن (م ۵۴۸ق). ۱۸۴
۱۸۵	..... ۲-۶-۲-۸. ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ق). ۱۸۵
۱۸۷	..... ۷-۲-۸. قرن هفتم. ۱۸۷
۱۸۷	..... ۱-۷-۲-۸. مُحَلّی، حمید بن احمد (م ۶۵۲ق). ۱۸۷
۱۸۸	..... ۲-۷-۲-۸. شامی، یوسف بن حاتم (م ۶۶۴ق). ۱۸۸
۱۸۸	..... ۳-۷-۲-۸. اربلی، علی بن ابی‌الفتح (م ۶۹۲ق). ۱۸۸
۱۸۹	..... ۸-۲-۸. قرن هشتم. ۱۸۹
۱۸۹	..... ۱-۸-۲-۸. حَلّی، علی بن یوسف (م حدود ۷۰۵ق). ۱۸۹
۱۸۹	..... ۲-۸-۲-۸. ابن طَقَطَقِی صَفی‌الدین محمد (م ۷۰۹ق). ۱۸۹
۱۸۹	..... ۳-۸-۲-۸. علامه حَلّی، حسن بن یوسف (م ۷۲۶ق). ۱۸۹
۱۹۰	..... ۹-۲-۸. قرن نهم. ۱۹۰
۱۹۰	..... ۱-۹-۲-۸. ابن‌عنبه، احمد بن علی الحسنی الداوودی (م ۸۲۸ق). ۱۹۰

۱۹۰	..... قرن دهم. ۱۰-۲-۸
۱۹۰	..... سمرقندی (م ۹۹۶ق). ۱-۱۰-۲-۸
۱۹۱	..... قرن یازدهم. ۱۱-۲-۸
۱۹۱	..... صَامِن بن شَدَقَم (م ۱۰۹۰ق). ۱-۱۱-۲-۸
۱۹۱	..... قرن دوازدهم. ۱۲-۲-۸
۱۹۱	..... مجلسی محمد باقر (م ۱۱۱۱ق). ۱-۱۲-۲-۸
۱۹۲	..... خاتون آبادی (م ۱۲ق). ۲-۱۲-۲-۸
۱۹۳	..... قرن سیزدهم. ۱۳-۲-۸
۱۹۳	..... قرن چهاردهم. ۱۴-۲-۸
۱۹۳	..... امین، سید محسن (م ۱۳۷۱ق). ۱-۱۴-۲-۸
۱۹۳	..... آل یاسین، الشیخ راضی (م ۱۳۷۲ق). ۲-۱۴-۲-۸
۱۹۴	..... مُغَنِيَه، محمدجواد (م ۱۴۰۰ق). ۳-۱۴-۲-۸
۱۹۴	..... حسنی، سیدهاشم معروف (م ۱۴۰۴ق). ۴-۱۴-۲-۸
۱۹۵	..... جمع بندی و نقد. ۳-۸

فصل نهم: نتیجه گیری از مباحث همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع فریقین

۱۹۷	..... ۱-۹. تعداد همسران امام در منابع فریقین.
۱۹۸	..... ۲-۹. تعداد فرزندان امام در فریقین.
۱۹۸	..... ۱-۲-۹. فرزندان امام از همسران شناخته شده و کنیزان امام.
۲۰۰	..... ۲-۲-۹. شک در انتساب فرزندان به امام حسن (علیه السلام).
۲۰۱	..... ۳-۲-۹. مجهول بودن انتساب فرزندان به امام حسن (علیه السلام).

فصل دهم: پیوست‌ها، جداول و نمودارها

۲۰۵	..... پیوست شماره (۱) فرزندان «حسن [مثنی] بن حسن بن علی بن ابی طالب (علیه السلام).
۲۰۷	..... پیوست شماره (۲): فرزندان زید بن حسن بن حسن بن علی (علیه السلام).
۲۰۸	..... پیوست شماره (۳): آمار همسران از دیدگاه خاور پژوهان.
۲۱۱	..... پیوست شماره (۴) جداول و نمودارها درباره آمار همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام).

۲۳۷	..... منابع و مأخذ.
۲۵۳	..... مقالات.
۲۵۴	..... سایت‌ها.

نمایه‌ها

۲۵۵	..... نمایه روایات.
۲۵۶	..... نمایه اشخاص.

فهرست جداول

- جدول (۱): منابع اهل سنت دربارهٔ آمار و تعداد همسران و فرزندان امام حسن علیه السلام ۲۱۱
- جدول (۲): سیر منابع شیعه در آمار و تعداد همسران و فرزندان امام حسن علیه السلام ۲۲۰
- جدول (۳): منابع شیعه که از همسران یا فرزندان امام حسن علیه السلام یاد کرده‌اند ۲۲۴
- جدول (۴): منابع اهل سنت که از همسران و فرزندان یا فرزندان امام حسن علیه السلام ۲۲۵
- جدول (۵): همسران و فرزندان امام حسن علیه السلام در منابع شیعه و اهل سنت ۲۲۸

این اثر تقدیم به

امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام)، کریم اهل بیت (علیهم السلام) که در زمان حیات و شهادت و پس از آن مظلوم خصم واقع شد. امید است این نگاشته ناچیز که در راستای نشان دادن گوشه‌ای از مظلومیت ایشان است، از سوی آن امام همام پذیرفته شود و شفیع ما و محبان ائمه اطهار (علیهم السلام) در روز جزا باشد روزی که نه مال و نه فرزند سودی ندارد مگر آن کس که با قلبی پاک از شرک، نزد خدا می آید «يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ * إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ»^۱ ان شاء الله.

– پیش کش به علاقه‌مندان به مطالعات سیره و زندگی اهل بیت (علیهم السلام) و با استعانت بر آیه

شریفه ذیل:

« يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَأَهْلَنَّا الضُّرَّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ»^۲ ای عزیز [مصر]، ما با همه اهل بیت خود به فقر و قحطی و بیچارگی گرفتار شدیم و با متاعی ناچیز و اندک (نزد تو) آمدیم، پس پیمانانه را سرریز کن و بر ما احسان فرما که خداوند نیکوکاران را پاداش می دهد».

---

۱. شعراء، ۸۸-۸۹.

۲. یوسف، ۸۸.

سخن مؤلف

ائمه اطهار علیهم السلام به دلیل دارا بودن علم و عصمت همچون ستارگان درخشان در شب تاریک مسیر درست راه را به گمشدگان وادی ظلمت نشان می‌دهند. بررسی و مطالعه دقیق سیره این انوار الهی، می‌تواند چراغ راهی در مسائل اجتماعی سیاسی، عبادی، فرهنگی علمی و فردی انسان باشد. البته نباید در مطالعه سیره ائمه اطهار علیهم السلام از دشمنی همیشگی ظلم با نور غفلت ورزید. ظالمانی که پس از شکست در مقابله با نور حق به کتمان، تحریف و تخریب روی آوردند تا با ایجاد فضایی غبارآلود از رسیدن نور به گمشدگان در وادی تاریکی جلوگیری کنند. ظالمان، نورانیت خورشید و ستارگان را به تاریکی، و تاریکی ظلمت را به خورشید و ستارگان نسبت دادند و می‌پنداشتند با جعل موانع متعدد و متنوع می‌توانند حقیقت نور را برای همیشه از دیدگان حق جو بپوشانند. «ازدواج» به‌عنوان محبوب‌ترین سیره^۱ و «طلاق» به‌عنوان مبغوض‌ترین شیوه^۲ نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام که به‌طور قطع در سیره فرزندان ایشان نیز بروز و ظهور داشته است و دارد، چنان با جعل روایات راویان دگرگون می‌گردد که خورشید و ستاره درخشان امامت یعنی حسن بن علی علیه السلام به مال‌اندوزی و شهوت‌طلبی متهم می‌شود.

پژوهش حاضر، ابعاد یک ترور سازماندهی شده را می‌کاود، این ترور که هشتاد سال پس از ترور ناموفق - شهادت امام حسن علیه السلام - برنامه‌ریزی گردید، امروزه به "ترور شخصیت" شناخته می‌شود. امام حسن علیه السلام از تمام فضائل و کمالات الهی برخوردار بود؛ اما در یک تبلیغات گسترده و متنوع به «کثیر الطلاق بودن» منتسب می‌شود و حتی برخی از مؤلفان شیعه با وجود

۱. صدوق، الهدایه، ص ۲۵۷. «ما بُئِيَ فِي الْإِسْلَامِ بِنَاءً أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَ أَعَزَّ مِنَ التَّرْوِيجِ».

۲. ابن ماجه قزوینی، سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۶۵۰ «ابغض الحلال الى الله الطلاق».

توصیه‌های آینده‌نگارانه امیرالمومنین علی (علیه السلام) نسبت به این موضوع، در مسیر اشتباه گام برداشته و برمی‌دارند و با پذیرش آن و در یک عقب‌نشینی آشکار به توجیه اتهامات وارده می‌پردازند. این در حالی است که تناقض‌های آشکار از جهت دلالت و صدور گزارش‌ها و همچنین شواهد موجود بر کذب بودن این اتهام را فریاد می‌زند.

نگارنده پژوهش، پیشتر در اثری با عنوان «تطورشناسی اخبار مطلق بودن امام حسن مجتبی (علیه السلام)» روایات را بررسی کرده است^۲ که برخی از این گزارش‌ها به التزام و برخی دیگر به تصریح، بر مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) دلالت دارند که ازدواج‌ها و طلاق‌های زیاد با تعداد و آمار زیاد همسران آن حضرت ارتباط دارند. به همین دلیل، برخی تعداد همسران آن حضرت را به اختلاف در شماره، از پنجاه تا سیصد و حتی بیش از این تعداد ذکر کرده‌اند، بی‌آنکه سندی به دست دهند، یا دست‌کم نام یک سوم از آن آماری را که ارائه داده‌اند، ذکر نکرده‌اند.

پژوهش حاضر، پاسخی به ارائه‌دهندگان آمارهای بسیار درباره همسران و فرزندان امام (علیه السلام) است که برخاسته از نسبت‌دادن طلاق‌های زیاد به ایشان است و تعداد همسران واقعی امام حسن (علیه السلام) که چند همسر داشته را به دست داده است و به تبع آن نیز تعداد فرزندان ایشان نیز مشخص می‌شود، که این فرزندان از کنیزان و همسران عقدی امام بوده‌اند.

با توجه به رسالت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در پاسخ‌گویی به شبهات دینی این طرح از سوی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه مورد تأیید قرار گرفته است.

کتاب حاضر در ده فصل تدوین یافته است. فصل اول به کلیات پژوهش (تیین مسأله پژوهش، محدودیت، اهمیت و ضرورت آن، روش در این تحقیق، سؤالات تحقیق، هدف از این تحقیق، پیشینه تحقیق، منابع مورد استفاده در تحقیق و مفاهیم) پرداخته شده است. فصل دوم: به تاریخ زندگانی امام حسن (علیه السلام): بخش اول: زیست‌نامه امام حسن (علیه السلام): تولد، کنیه، القاب، شمائل، فضائل، امام در حیات پدر؛ بخش دوم: خلافت امام حسن (علیه السلام)، بخش سوم: سیره عبادی، اخلاقی، سیاسی، علمی، اجتماعی، خانواده و اقوام و شهادت و مدفن امام) دارد؛

۱. امیرالمؤمنین با آینده‌نگری و اطلاع از ترور شخصیتی فرزند خود در آینده می‌فرماید: «وصیتی الی اکبر ولدی غیر طاعن علیه فی بطن ولا فی فرج». (ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۷، ص ۳۰۷؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۳۵؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۲، ص ۵۰۲ و ۵۰۴؛ ابن شیبہ، تاریخ المدینه المنوره، ج ۱، ص ۲۲۸).

۲. این کتاب با ویرایش جدید همراه با اضافات در سال ۱۴۰۲ش، تجدید چاپ شده است.

در فصل سوم به خانواده و ازدواج در اسلام، مقدمه، در دو بخش: بخش اول: تشکیل خانواده؛ احکام همسر: احکام ازدواج دائم و موقت؛ احکام تَمَلُّک برده، خرید و فروش برده، چگونگی برخورد با برده اسیر، تَمَلُّک برده در اسلام: قرآن، زناشویی با زنان اسیر (کنیزان)، راهکار برای آزادی بردگان، مجازات بردگان در ارتکاب جرم، بردگان در دیدگاه ائمه اطهار (علیهم السلام). بخش دوم: چند همسری در اسلام، محدودیت ازدواج پیامبر (صلی الله علیه و آله) با زنان، سیر تاریخی چند همسری و کنیزداری و همسران صحابه را در بردارد.

در فصل چهارم به تعداد همسران امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت، و پس از مقدمه و در دو بخش براساس سیر تاریخی وفات مؤلفان تنظیم شده است. بخش اول در بردارنده گونه شناسی آمار همسران در منابع اهل سنت؛ بررسی تعداد و نام همسران امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت از قرن اول تا قرن ششم؛ در بخش دوم به بررسی تعداد و نام همسران امام حسن (علیه السلام) از قرن هفتم به بعد و جمع بندی دو بخش پرداخته شده است؛

فصل پنجم: به تعداد همسران امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه، مقدمه، به گونه شناسی آمار همسران امام در منابع شیعه، سیر تاریخی در منابع شیعه درباره همسران امام و جمع بندی گزارش ها و نقد آنها پرداخته شده است؛

فصل ششم: به شرح حال همسران امام حسن (علیه السلام) در منابع فریقین، مقدمه، گونه شناسی آمارها همسران، بررسی تعداد همسران: شرح حال همسران شناخته شده امام، شرح حال همسران مشکوک منتسب به امام، شرح حال همسران مجهول منتسب به امام را ارائه کرده است؛ **فصل هفتم:** به تعداد و ذکر فرزندان امام حسن در منابع اهل سنت، مقدمه، گونه شناسی آمار فرزندان امام حسن (علیه السلام)، بررسی سیر تاریخی تعداد و نام فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت و در پایان جمع بندی و نقد آنها آمده است؛

فصل هشتم: به تعداد و نام فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه، مقدمه، گونه شناسی آمار فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه، بررسی سیر تاریخی تعداد و نام فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع شیعه و سپس جمع بندی و نقد آمده است؛

فصل نهم: نتیجه گیری از تعداد همسران و فرزندان امام از منابع فریقین که به تعداد همسران و فرزندان امام از منابع فریقین پرداخته شده است.

فصل دهم: پیوست ها، جداول و نمودارها که شامل نام نوادگان و حفیدگان امام، آرای برخی از خاورپژوهان، جداول و نمودارهایی درباره همسران و فرزندان امام (علیه السلام) آمده است.

امید است تحقیق حاضر در پیشگاه پروردگار و ائمه اطهار (علیهم السلام) مهر تأیید خورده و توشه آخرت برای اینجانب، خانواده، نزدیکان و خویشاوندان بزرگوام، اساتید گرانقدر، دوستان و محبان ائمه اطهار (علیهم السلام)، شهیدان انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی، جبهه مقاومت شهدا امنیت و سلامت و خدمت‌گزاران به مکتب اهل بیت (علیهم السلام) قرار گیرد. هم‌چنین از خداوند منان برای پدر، مادر و خویشاوندانم سعادت دنیا و آخرت را خواستارم. از همسر مهربانم و فرزندانم که با تَحْمُل کاستی‌ها مرا در انجام تحقیقاتم یاری کرده‌اند، تشکر می‌نمایم. امید است از خیر دنیا و آخرت، همگان برخوردار باشند.

در این فرصت از ارزیابان محترم دکتر رسول قلیچ، دکتر علی بیات و دکتر محمد الله اکبری که با دقت اثر را مطالعه و نکات ارزشمندی را متذکر شدند، تشکر می‌نمایم. هم‌چنین لازم می‌دانم از جناب استاد آیت الله محمد هادی یوسفی غروی و حجة الاسلام والمسلمین احمد (رجبعلی) زمانی [مؤلف کتاب حقائق پنهان...]. که نکات مفیدی را برای غنای بحث پیشنهاد دادند، تشکر نمایم. نظرات همه بزرگواران در این پژوهش به کار گرفته شد. از ریاست و معاونت پژوهشی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، رئیس محترم پژوهشکده علوم اسلامی، شورای علمی گروه، مدیر گروه، کارشناسان پژوهشکده علوم اسلامی و ویراستار محترم سپاسگزاری می‌کنیم و برای آنان از خداوند سلامتی و توفیق خدمت را خواهانم. در پایان نگارنده بر خود فرض می‌داند از همه کسانی که به نحوی در آماده‌سازی، ویراستاری و استخراج نمایه یاری‌رسان چاپ این اثر بوده‌اند، تشکر نمایم و برای آنان از خداوند آرزوی سلامتی و توفیق در کارها را خواهانم.

با همه دقتی که در ارائه مباحث شده است، به یقین این نوشتار از کاستی و نقصان مصون نبوده است و از خداوند متعال درخواست عفو از لغزش‌ها و خطاهایم را دارم از استادان و صاحب‌نظران بزرگوار تقاضا می‌نمایم، نگارنده را از نظریات اصلاحی خود بی‌نصیب نگذارند. نگارنده به یقین با دیده لطف و محبت از نقد و نظر آن بزرگواران در تصحیح و تکمیل مباحث در ویراست‌های آینده استفاده خواهد کرد. امید است که این پژوهش مورد توجه جامعه علمی نیز قرار گیرد.

حسین مرادی‌نسب

قم المقدسه/۱۴۰۲ش

فصل اول

کلیات پژوهش

۱. تبیین مسأله پژوهش

یکی از مسائل مهم و اساسی در بررسی تاریخ زندگانی امام حسن (علیه السلام) موضوع گزارش‌های تاریخی و حدیثی درباره تعداد زیاد همسران امام حسن (علیه السلام) است که دشمنان اهل بیت (علیهم السلام) شبهه ازدواج‌ها و طلاق‌های زیاد را طرح کرده‌اند، به طوری که وجود اخبار کثرت طلاق سبب شد که ایشان به «مطلق» بودن شهرت یافتند.^۱ این گزارش‌ها در بسیاری از منابع تاریخی و حدیثی اهل سنت^۲ و حتی شیعه^۳ نقل شده است و همین کثرت‌ها سبب شده تا اصل قضیه حتی در میان بسیاری از عالمان شیعی نیز پذیرفته شود و در نتیجه آنان در جواب پاسخ به این شبهه، به جای رد اصل قضیه و تأکید بر جعلی بودن آن، به توجیه آن پرداخته‌اند،^۴ برخی از پژوهشگران با بررسی دقیق‌تر از جهت سند و محتوای خبر و نیز با بررسی اخبار که با واقعیات عینی در تضاد است، نشان داده‌اند که این اخبار بی اعتبارند و در فضای رقابت میان عباسیان و بنی الحسن در قرن دوم هجری ساخته شده است. بر پایه این پژوهش‌ها،^۵ نخستین بار خیر ازدواج

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰، ص ۳۲۶.

۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، الطبقة الخامسة، ج ۱، ص ۳۰۲، ابن ابی شیبہ، المصنف، ج ۴، ص ۱۱۷؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۲۷۱؛ مکی، قوت القلوب، ج ۲، ص ۴۱۲.

۳. برقی، المحاسن، ج ۲، ص ۶۰۱؛ کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۵۶؛ قاضی نعمان، دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۲۵۷.

۴. شوشتری، احقاق الحق، ج ۲۶، ص ۳۳۰؛ مجلسی، روضة المتقین، ج ۹، ص ۵؛ بحرانی، الحدائق الناظره، ج ۲۵، ص ۱۴۹.

۵. مرتضوی، «نقد و بررسی روایات مربوط به مطلق امام حسن مجتبی (علیه السلام)»، شماره ۷۶، ص ۱۲۱ تا ۱۴۵؛ محمد جعفری و لژگی، «واکاوی و بازپژوهی نقادانه روایات جعلی مطلقیت امام حسن (علیه السلام)»، ش ۱۵، ص ۲۰۳-۲۲۸.

و طلاق‌های زیادِ امام حسن (علیه السلام)، از سوی منصور خلیفه عباسی (حک: ۱۳۶-۱۵۸ق) برای از میدان به در بردن رقبای سیاسی خود یعنی عبدالله بن حسن بن حسن و فرزندان وی به خصوص «محمد» مشهور به «نفس زکیّه» ایراد کرد. منصور در جمع خراسانیان پس از انتقاد به شیوه حکمرانی و عدم توانایی اداره حکومت از سوی امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) اشاره کرده و بر ایشان در شیوه حکمرانی خُرده گرفته است. سپس به فرزندش امام حسن (علیه السلام) جدّ بنی الحسن پرداخته و ایشان را فردی ناتوان از حکومت دانسته است که برابر دریافت اموال و وعده ولایتعهدی معاویه، خلافت را رها کرده است و با ازدواج‌ها و طلاق‌های متعدد به زنان مشغول بوده است.^۱ این ساختگی، بعدها با روش‌های مختلف گسترش یافته و در آثار مختلف تاریخی، حدیثی و غیر آنها راه یافته است. در حالی که در ردّ نظریه «مطلق» بودن دلایل متعدد تاریخی از جمله بررسی تعداد همسران امام حسن (علیه السلام) وجود دارد. اگر پذیرفته شود که ایشان مطلق بوده باید تأثیر واقعی تعداد همسران بسیار را در زندگانی ایشان بتوان مشاهده کرد. به همین منظور این پژوهش به بررسی تعداد همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع مختلف پرداخته تا از طریق استقرای تام بتوان درستی یا نادرستی نظریه مطلق بودن امام را به دست آورد.

از روش‌های گسترش جعل این خبر ارائه آمار زیاد همسران برای امام حسن (علیه السلام) است که باورپذیرکردن و اتقان خبر مطلق بودن امام را برای همگان آسان کرده است. در حالی که مؤلفان فریقین درباره تعداد همسران، فرزندان و خانواده‌ی صحابه و شخصیت‌ها آمارهای دقیقی را ارائه کرده‌اند؛ برای نمونه ابن سعد (م ۲۳۰ق) تعداد همسران عمربن خطاب را نه همسر،^۲ عثمان^۳ و طلحه را هشت زن،^۴ و زبیر را بیش از پنج همسر یاد کرده است.^۵ در تمام این موارد نام هر یک از همسران آنان ذکر شده است؛ از این روی، روشن است که بسیاری از مورخان با مشاهده این آمار گسترده در تعداد همسران امام حسن (علیه السلام) که در منابع شیعه و

مرادی نسب، «تطورشناسی حدیث مطلق بودن امام حسن مجتبیٰ (علیه السلام) در منابع شیعه»، شماره ۵۹، ص ۱۴۵-۱۷۲.

۱. طبری، تاریخ الطبری، ج ۸، ص ۹۳.
۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۲۶۵.
۳. همان، ج ۳، ص ۵۲.
۴. همان، ج ۳، ص ۲۱۴.
۵. همان، ج ۳، ص ۱۰۰.

اهل سنت آمده، تحت تأثیر آنان قرار گرفته و آن را قطعی پنداشته‌اند. این در حالی است که اگر نام تمام همسرانی که در منابع مختلف شیعه و سنی با ذکر نام به‌عنوان همسر امام علیه السلام ذکر شده است (فارغ از قطعی بودن یا نبودن همسری آنان) را یکجا جمع‌آوری شود، تعداد مجموع آنها در نهایت به سیزده نفر خواهد رسید، حتی اگر نام همسرانی که بدون ذکر نام و تنها با ذکر نام قبیله در شمار همسران امام آمده (احتمال اتحاد برخی از این افراد با همسران با ذکر نام وجود دارد) به‌شمار آورد، مجموع آنان کمتر از هجده نفر خواهد بود، که بسیار کمتر از تعدادی است که مورخان و محدثان به صورت کلی آمار همسران امام علیه السلام را داده‌اند.

نکته دیگر که قابل تأمل و دقت در طرح مسأله است، این است که می‌توان گفت که چهار تن از همسران امام مانند «أمّ إسحاق دختر طلحه»، «أمّ بشیر دختر ابومسعود انصاری»، «خوله دختر منظور بن زبّان فزاری» و «جعده دختر اشعث» از همسران شناخته شده و دایمی امام بوده‌اند؛^۱ زیرا هیچ یک از منابع مرگ و یا طلاق آنان را از سوی امام یاد نکرده‌اند. به‌عبارت دیگر اگر امام حسن علیه السلام می‌خواستند، ازدواج دیگری انجام دهد، با توجه به مجاز بودن حداکثر چهار زن در زمان واحد، می‌توان نتیجه گرفت که یا در بیشتر اوقات همین زنان معروف ایشان ظرفیت چهار همسر مجاز را تکمیل کرده بودند و یا اگر هم به هر دلیلی مانند فوت یکی از این همسران قطعی، ظرفیتی خالی شده باشد، در حد تنها یک نفر بوده است، بر این اساس، در مقام واقع امام حسن علیه السلام یا به دلیل داشتن چهار زن دائم، به هیچ وجه اختیار همسر بیشتر برای ایشان ممکن نبوده است و تنها در صورت طلاق یا فوت یکی از همسرانش، برای ایشان امکان ازدواج مجدد فراهم می‌شد. اگر این موضوع را در کنار مدت عمر ایشان در نظر بگیریم، می‌توان نتیجه گرفت که از لحاظ عقلی و واقعی، اصلاً امکان ازدواج‌های فراوان برای ایشان فراهم نبوده است. تنها فرض ممکن برای درستی تعداد این ازدواج‌ها، استفاده از امکان ازدواج موقت است که در این مورد هم کسی مدعی آن نشده است، حتی اگر فرض شود امام حسن علیه السلام به دلیل مبانی فقهی شیعی از این راه حل استفاده کرده باشند.

دیگر آنکه میان کنیز داشتن و همسران دائم تفاوت است و بحث ما درباره همسران دائمی است. از این رو، بحث «کنیزان» سالبه به انتفاع موضوع است و خارج از بحث است و نمی‌توان آنان را جزو همسران عقدی و دائمی امام شمرد، در حالی که مؤلفان آنان را با همسران دائم و عقدی یکی دانسته و در شمار و ردیف همسران امام قرار داده‌اند.

۱. زیری، نسب قریش، ص ۴۳۵؛ مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۲۰ و ۲۶.

نکته اساسی دیگر در طرح این مسأله آن است که اساساً دو دیدگاه کلی در همسر زیاد داشتن وجود دارد. دیدگاه اکثر اهل سنت و برخی دیگر از مؤلفان شیعه آن است که هیچ رویکرد انتقادی به کثرت آمارهای ارائه شده، ندارند؛ زیرا اینان اخبار «کثیرالنکاح» و داشتن همسران زیاد درباره امام حسن (علیه السلام) را پذیرفته‌اند و آن را جزو مناقب ایشان شمرده‌اند، بدون آنکه آن را مبنا و متناسب با زمینه‌ها، مقتضیات و رویکرد اجتماعی و فرهنگی قرار دهند آمار زیاد همسران و فرزندان امام را ذکر کرده‌اند در حالی که باید آمارها مورد سنجش و نقد قرار گیرند؛ زیرا داشتن همسران زیاد از افتخارات فرد محسوب می‌شود. مؤلفان فریقین آمارهای زیادی درباره همسران امام (علیه السلام) ارائه کرده‌اند؛ اما نتوانستند آمارها را با نام همسران امام تطبیق دهند؛ گرچه برخی این آمارها را نپذیرفته و گزارشی در نگاشته‌های خود نیاورده‌اند.

تعداد فرزندان امام حسن (علیه السلام) وابسته به داشتن همسران زیاد است. نکته قابل توجه درباره فرزندان این است که امام افزون بر داشتن فرزند از همسران دائمی خود، از کنیزان نیز دارای فرزند بوده است. با بررسی مادران و کنیزان می‌توان تعداد فرزندان آنان از امام را به دست آورد؛ حتی اگر فقط منابعی که نام فرزندان امام را ذکر کرده باشند، می‌توان از منابعی که فرزندان امام با مادرانشان (عقدی، کنیز) ذکر شده است، به دست آورد و با تطبیق آنها می‌توان آمار فرزندان امام را صحت‌سنجی کرد.

محدوده پژوهش: این پژوهش فقط همسران دائمی و عقدی امام (علیه السلام) را دربردارد و کنیزان امام خارج از موضوع بحث است. دامنه بحث از نظر زمانی از صدر اسلام تا قرن پانزدهم در منابع شیعه و تا قرن سیزدهم از منابع اهل سنت را شامل می‌شود و در این سیر زمانی تأثیرپذیری برخی از منابع پیشینیان نشان داده شده است. برخی از مؤلفان و متأخرین نیز آرا و نظراتی داشته‌اند که باید بررسی شود.

با بررسی همسران امام، فرزندان ایشان نیز به دست می‌آید با این تفاوت که فرزندان کنیزان از امام نیز به دست می‌آید، می‌توان به درستی و نادرستی آمار فرزندان امام نیز پی برد.

۲. اهمیت و ضرورت

همواره سیره ائمه اطهار (علیهم السلام) به عنوان الگو برتر در جامعه بشری به خصوص جامعه اسلامی شناخته شده و خواهد بود. از این روی همواره گفتار، رفتار و عملکرد آنان مورد توجه جامعه است. اهمیت

این تحقیق به آن است که به امام حسن علیه السلام نسبتی داده شده که هر روز زن می‌گرفته و روز بعد طلاق می‌داده است. این شبهه مطلق بودن امام وابسته به داشتن همسران زیاد است. به همین جهت آمارهای بسیاری را در تعداد همسران آن حضرت ارائه کرده‌اند که با واقعیت خارجی تطبیق و هم‌خوانی ندارد. اهمیت موضوع وقتی روشن می‌شود که امام الگو و اُسوه برای همگان است. از جمله نوع رفتار و سیره ایشان در ازدواج و طلاق‌ها است که در بردارنده همسران بسیار است. از این روی ضرورت دارد که این تحقیق به‌عنوان یک نمونه عینی بررسی شود تا پاسخ شبهه درباره طلاق‌های امام علیه السلام که همسران بسیاری داشته است، بررسی شود و با مشخص شدن نام همسران امام علیه السلام خلافت‌گویی آمارهای شگفت درباره همسران ایشان روشن شود. امروز این ضرورت نیازمند به پاسخی روشمند است تا جامعه را از این شبهات نسبت به امام حسن علیه السلام رهایی دهد و آگاه کند.

۳. روش در تحقیق

این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای است و از نرم‌افزارهای مختلف موجود تاریخی و غیر آن استفاده شده است. با استفاده از منابع و متون کهن و جدید به بررسی گزارش‌ها در تعداد و ارائه آمارها درباره همسران بسیار که به امام نسبت داده‌اند، پرداخته شده است تا درستی و نادرستی مطلق بودن امام علیه السلام را به دست آورد و در نتیجه می‌توان صحت آمارها و تعداد همسران و فرزندان امام را دست یافت.

۴. سؤالات تحقیق

در این تحقیق سؤال اصلی این است که چگونه می‌توان تعداد همسران امام حسن علیه السلام و فرزندان ایشان را با تأکید بر سیر تاریخی آن در منابع فریقین به دست آورد؟
از این روی سؤالات فرعی دیگر نیز مطرح می‌شود که عبارتند از:
- تبیین احکام خانواده و ازدواج در اسلام (همسر دائمی و موقت داشتن، حکم تَمَلُّک بَرَدَه، دیدگاه قرآن و سیره ائمه اطهار علیهم السلام درباره برده و چند همسری) چگونه است؟
- سیر تاریخی همسران امام حسن علیه السلام در منابع اهل سنت چه نتایجی به دست می‌دهد؟
- سیر تاریخی همسران امام حسن علیه السلام در منابع شیعه چه نتایجی به دست می‌دهد؟
- شرح حال همسران امام علیه السلام چگونه بر صحت‌سنجی همسر بودن آنان برای امام دلالت دارد؟

– بررسی سیر تاریخی در تعداد و ذکر فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع اهل سنت چه نتایجی دارد؟

– بررسی سیر تاریخی در تعداد و ذکر فرزندان امام (علیه السلام) در منابع شیعه چه نتایجی دارد؟

۵. هدف از این تحقیق

هدف اصلی تحقیق حاضر این است که آمارهای شگفت و تعجب آور پرتعداد، راستی آزمایی شوند تا واقعیت امر درباره همسران امام (علیه السلام) مشخص شود، اتهام مطلق بودن که هیچ پایه و اساسی ندارد به آن امام بزرگوار نسبت داده شده است. این اثر یک نمونه علمی پژوهشی در موضوع خاص است و هدف از آن به دست آوردن فهرست کامل صحیح از تعداد همسران امام حسن (علیه السلام) و فرزندان ایشان از همسران شناخته شده (عقدی) و کنیزان به تفکیک از منابع اهل سنت و شیعه می باشد.

۶. پیشینه تحقیق

درباره پیشینه این تحقیق باید گفت تا آنجا که امکان جستجو وجود داشت اثری مستقل در خصوص همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام) در منابع فریقین با تأکید بر سیر تاریخی نگاشته نشده است که در آن به بررسی آمارهای ارائه شده، پردازد. این تحقیق با نوآوری‌هایی همراه است. چندین مقاله و کتاب که در ارتباط با این موضوع نگاشته شده است، به برخی از آنها اشاره می شود:

۱. مقاله‌ای کوتاه با عنوان «پژوهشی پیرامون تعداد همسران و فرزندان امام حسن (علیه السلام)»، نوشته حسین ایمانی، در فصلنامه فرهنگ کوثر، پاییز ۱۳۸۱ش، شماره ۵۵ نشر یافته است که مقاله افزون بر حجم کم، رویکرد علمی و پژوهشی ندارد.
۲. مقاله‌ای با عنوان «حیات سیاسی اجتماعی فرزندان امام مجتبی (علیه السلام)» از محمد نجف فیاض در مجموعه مقالات همایش بین المللی سبط النبی امام حسن مجتبی (علیه السلام) در جلد اول در سال ۱۳۹۳ش به چاپ رسیده است که در آن به شرح اجمالی از فرزندان امام (علیه السلام) – پسران ۱۳ و دختران ۸ تن – پرداخته و در برخی از آنان نیز تردید کرده است.
۳. مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی اخبار مربوط به مطلق بودن امام حسن مجتبی (علیه السلام)» از

اصغر منتظرالقائم و شبلم السادات هاشمی فشارکی که در فصلنامه تاریخ نو، سال هشتم، شماره ۲۱، بهار ۱۳۹۷ش به چاپ رسیده است. مقاله پس از ردّ احادیث مطلق بودن امام حسن (علیه السلام)، یازده تن از زنان منتسب به امام حسن (علیه السلام) را با نام و کنیزان آورده است، در ضمن نام بردن برخی از آنان، بعضی دیگر را نیز ردّ کرده است. مؤلفان مقاله گویند که نشانی از نام و کثرت فرزندان و همسران امام (علیه السلام) در لابلاهی صفحات تاریخ وجود ندارد و تنها اندکی از نام همسران و فرزندان ایشان وجود دارد. بر مقاله نیز نقدهایی وارد است از جمله آنکه چرا نام همسران امام (علیه السلام) را که مشخص بودند و اختلافی در منابع شیعه و سنی نیست، ذکر نکرده اند؟ دیگر آنکه چرا همسران آن حضرت با نام و «ام ولد»ها را در هر دسته بندی جداگانه قرار داده نشده است و اگر این کار صورت می گرفت، بهتر بود.

۴. مقاله ای با عنوان «روش های گسترش اخبار ساختگی؛ بررسی موردی اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام)» از حسین مرادی نسب و رسول قلیچ، در مجله علمی پژوهشی تاریخ اسلام در آئینه پژوهش، سال هیجدهم، شماره اول پیاپی ۵۰، بهار و تابستان ۱۴۰۰ش نشر یافته است. در آن مقاله به روش های گسترش اخبار جعلی از جمله تفصیل خبر از طریق بیان جزئیات، - به شیوه های متعدد آن اشاره کرده است مانند افزودن جزئیات از طریق تعیین مصادیق، تفصیل خبر از طریق ارائه آمار - تفصیل اخبار با داستان سرایی، فضیلت نمایی و موارد دیگر. نسبت دادن همسران زیاد به امام به جهت مطلق بودن ایشان بوده است. ارائه آمار همسران زیاد برای امام براساس یک خبر جعلی (مطلق بودن امام) شکل گرفته که به گونه های مختلف نشر یافته است. این مقاله به موضوع بحث ارتباط دارد.

۵. مقاله دیگر با عنوان «آسیب شناسی تشکیل خانواده حدیثی در مطالعات تاریخی با تأکید بر اخبار مطلق بودن امام حسن (علیه السلام)» از حسین مرادی نسب در فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام، سال بیست و دوم، شماره هشتاد و هفتم، پاییز ۱۴۰۰ش نشر یافته است که در آن به نوعی به اخبار دال بر تعداد زنان امام حسن (علیه السلام) و واقع نمایی از طریق ارائه آمار همسران امام (علیه السلام) اشاره کرده است. این مقاله به موضوع بحث ارتباط دارد.

اما کتاب هایی که درباره شخصیت امام حسن (علیه السلام) نوشته شده است یا کتاب هایی که شرح حال ائمه اطهار (علیهم السلام) در آن است، برخی به همسران امام حسن (علیه السلام) نیز اشاره کرده اند. به برخی از آنها اشاره می شود.

۱. کتاب حیاة الامام الحسن (علیه السلام) از باقر شریف قرشی، که به برخی از همسران آن حضرت اشاره کرده‌اند و بیشتر به نقد روایات مطلق درباره امام حسن (علیه السلام) پرداخته و آنها را نقد کرده است و آنها را از جعلیات راویان جاعل دانسته است.
۲. کتابچه‌ای با عنوان همسران امام حسن (علیه السلام) و تهمت‌های ناروا از گودرز نجفی، در تهران و از سوی انتشارات عابد در سال ۱۳۸۲ش، به چاپ رسیده است و تنها به ذکر نام پانزده همسر از امام (علیه السلام) پرداخته است. این کتابچه از جایگاه علمی برخوردار نیست.
۳. کتاب جانشینی حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) پژوهشی پیرامون خلافت نخستین از ویلفرد مادلونگ ترجمه احمد نمایی و جواد قاسمی و دیگران، (در پیوست از ص ۵۲۳ - ۵۳۴) - که در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۸۸ شمسی) از سوی انتشارات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس به چاپ رسیده است. - به مطلق بودن امام حسن (علیه السلام) اشاره دارد که گزارش‌های مدائنی درباره تعداد زنان آن حضرت را غیر قابل قبول، و افسانه دانسته است. وی در صفحه ۴۶۸ کتاب گوید که تعداد زنان ایشان، به روایات معتبر، آن را تأیید می‌کند که از تعداد زنان اموی کمتر است. وی نام تعدادی از همسران امام (علیه السلام) را نام برده و بر برخی از گزارش انتقاد کرده است. هم‌چنین وی در همسر بودن برخی از زنان برای امام (علیه السلام) تردید کرده است. وی از کنیزان شوهردار «أُم وَكَلْد» و فرزندان آنان را از امام (علیه السلام) نام برده است.
۴. کتاب زوجات الامام الحسن (علیه السلام) أكاذیب و حقائق از سید جعفر مرتضی‌عاملی که در قم در سال ۱۳۹۶ش، نشر یافته است. وی پس از نقد سند و متن برخی از گزارش‌ها به ذکر چهار تن از همسران آن حضرت پرداخته و نسبت به همسر امام بودن آنان شک و تردید کرده است. وی هم‌چنین به گزارش‌هایی که درباره ازدواج حفصه و هند با امام (علیه السلام) را بررسی کرده است.
۵. کتاب الحیاة السیرة السیاسة للامام الحسن (علیه السلام) از سید جعفر مرتضی‌عاملی است که به اجمال به موضوع همسران پرداخته است.
۶. کتاب سیرة الحسن فی الحدیث و التاریخ از سید جعفر مرتضی‌عاملی بدون شناسه و بدون تاریخ مرکز نشر و ترجمه مؤلفات علامه محقق سید جعفر مرتضی‌عاملی نشر یافته است. جزء دوم کتاب در باب چهارم به زوجات و فرزندان امام حسن (علیه السلام) را چهار فصل و اخبار آنان را مورد بررسی قرار داده است.